

Ars heraldica . Heraldica lui Pápai Páriz Ferenc¹

WEISZ SZIDÓNIA
Biblioteca Județeană Mureș

Abstract

Ars Heraldica . Ferenc Pápai Páriz' Book on Heraldry

Even though bearing a coat of arms was a frequent habit in Hungary from the XVth century onwards, the first book of a Hungarian author dealing with heraldry was published only in 1695. Printed in Kolozsvár, by Miklós Misztótfalusi Kis, Ferenc Pápai Páriz's *Ars heraldica* was one of the notable examples for the new heraldic approach current in the XVIIth century. Though written in Latin, it is considered to be the first Hungarian book of heraldry.

The work is divided into 16 chapters, out of which only three deal explicitly with coats of arms. The other chapters introduce topics of politology, archontology, genealogy and other auxiliary sciences of history. The heraldic part is well-documented and offers a significant amount of information to the reader.

The aim of Pápai Páriz was to provide the nobility of Hungary and Transylvania with a handbook that could improve their knowledge in questions connected to offices, dignities, kingship and other characteristics accompanying the noble status.

Keywords: *heraldry, Ferenc Pápai Páriz, coat of arms, nobility, Transylvania.*

Folosirea unei steme de concesiune se răspândește în Ungaria încă din secolul al XV-lea, iar donațiile de acest gen sunt frecvente și în secolele următoare. În ciuda acestui fapt, trec aproape trei sute de ani până când un autor maghiar întocmește un tratat despre teoria și bazele heraldicii. În 1695, la Cluj, în tipografia lui Misztótfalusi Kis Miklós, a fost publicată

¹ Varianta în limba maghiară a acestui studiu: Weisz Szidónia, *Ars Heraldica. Pápai Páriz Ferenc címertana, în Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*. (În curs de apariție)

opera lui Pápai Páriz Ferenc, scrisă în limba latină, considerată a fi prima lucrare de heraldică maghiară. Titlul complet este *Ars heraldica. Seu Consuetudinum Heraldica rum, quarum crebrior passim & usus, & in Historiis, praecipue Europaeis mentio, Synopsis. Collecta, & in hunc pugillum, in gratiam inprimis Nobilitatis Transylvanicae contracta*. Scopul studiului de față este de a prezenta această lucrare de heraldică, analiza bazându-se pe exemplarul aflat în posesia Bibliotecii Teleki-Bolyai din Târgu-Mureș.²

Pápai Páriz Ferenc³ s-a născut la Dej la pe 10 mai 1649. Își începe studiile în școlile cele mai renumite din regiune (Târgu-Mureș, Aiud), iar între 1672-1673 învață în Germania și Elveția, unde obține doctoratul în filosofie și medicină. În 1675 se întoarce în Transilvania și devine profesor la colegiul din Aiud pentru următorii patruzeci de ani. Pe lângă această funcție, lucrează ca medic la curtea princiară. Interesul său științific -

² Biblioteca Teleki-Bolyai a deținut inițial două exemplare din prima heraldică maghiară. Volumul din fondul Teleki a fost confiscat și transferat la București, pe 22 decembrie 1970, pentru a îmbogăți fondul de carte veche al Muzeului de Istorie. Deé Nagy Anikó, *A marosvásárbelyi Teleki Téka a második világháború után* [Biblioteca Teleki-Bolyai din Târgu-Mureș după al doilea război mondial], în idem, *Gondolatok a marosvásárbelyi Teleki Tékából* [Cugetări din biblioteca Teleki-Bolyai din Târgu-Mureș], Csíkszereda, Pallas - Akadémia kiadó, 2007, p. 78-79. Exemplarul studiat are formatul 12° și 206 pagini, fiind inventariat în fondul Colegiului Reformat. Primul său posesor cunoscut a fost Baczoni István, el trecându-și numele pe pagina de titlu, pe 16 decembrie 1716. Probabil că cele două litere B, respectiv numele Baczoni scris de două ori, sunt rezultatul probei sale de condei. În 1744, un anumit Toldi Miklós din Aiud semnează cartea (*Nicolai Tholdi, Nenyedini 1744*), iar patruzeci de ani mai târziu, volumul se găsește deja în colecția Colegiului Reformat, fiind inventariat de bibliotecarul Nagy István, în 1784. (*Liber Biblioth. Coll. Reform. Mvásárbelyensis Aõ 1784. Biblioth. Steph. Nagy mpria*).

³ Despre viața și activitatea științifică a lui Pápai Páriz Ferenc, vezi *Pápai Páriz Ferenc. Békességet magamnak, másoknak* [Pápai Páriz Ferenc. Pace mie, pace celorlalți], editor Nagy Géza, Bukarest, Kriterion kiadó, 1977, (în continuare *Békességet magamnak, másoknak*), respectiv Dézsi Lajos, *Pápai Páriz Ferenc 1649-1716*. <http://mek.oszk.hu/05600/05604/html/> (în continuare Dézsi, *Pápai Páriz*).

conform spiritului epocii - se întinde pe o arie vastă. Autor al mai multor volume, în special în domeniul medicinei, filologiei și teologiei, el este interesat și de diverse subiecte legate de spiritul uman. Operele sale cele mai semnificative sunt *Dictionarium Latino-Hungaricum*,⁴ respectiv *Pax Corporis*,⁵ prima carte de medicină în limba maghiară. Datorită interesului său în știința istoriei, activitatea lui Pápai Páriz este semnificativă și în domeniul istoriei bisericii protestante și heraldică, fiind primul autor maghiar care publică lucrări în aceste domenii.

Spre deosebire de celelalte cărți ale lui Pápai Páriz,⁶ *Ars heraldica* a fost editată numai o singură dată, numărul exact al exemplarelor păstrate nefiind cunoscut la ora actuală.⁷ Cheltuielile tipografice au fost suportate de către baronul Apor István,⁸ vistiernicul Transilvaniei; de aceea, Pápai Páriz îi dedică opera. Se presupune că autorul intră în contact cu Apor la curtea princiară, ca urmare a activității sale de medic.

Din punct de vedere heraldic, perioada apariției cărții (sfârșitul secolului al XVII-lea - începutul secolului al XVIII-lea) reprezintă deja epoca decăderii, deoarece blazoanele își pierd funcționalitatea, păstrând numai valoare decorativă. Folosirea unui blazon de asumție este din ce în ce mai rară, dreptul de a emite un armorial revenind domnitorului.⁹ Odată cu consolidarea domniei Habsburgice se răspândește un nou model

⁴ Pápai Páriz Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum*, Leutschoviae, 1708.

⁵ Idem, *Pax Corporis, Az az: Az emberi Testnek belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről s' azoknak Orvoslásának módgyáról való Tracta*, Kolosvár, 1690.

⁶ *Pax Corporis* a avut 11 ediții, iar *Dicționarul Latin-Maghiar*, șapte.

⁷ Seria *RMK (Régi Magyar Könyvtár)* enumeră 16 exemplare. *Régi Magyar Könyvtár* [Biblioteca veche maghiară], vol. II, 1797, editor Szabó Károly, Budapest, MTA, 1885.

⁸ Apor István a fost jude regal suprem al scaunelor Csík, Gyergyó și Kászon, consilier gubernial, vistiernic, om influent la curtea principelui Apafi. În 1693, dobândește rangul de baron, iar în 1696, pe cel de conte. Vezi Nagy Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal* [Familii din Ungaria cu steme și genealogii], vol. I, Pest, 1857, 56 p.

⁹ Csoma József, *A magyar heraldika korszakai* [Epicile heraldicii maghiare], Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor kiadó, 2008, 105 p.

de blazon pe teritoriul Ungariei; un blazon de tip baroc, ornamentat peste măsură, care nu respecta regulile heraldicii.¹⁰

***Ars heraldica* în literatura de specialitate**

Începuturilor literaturii de specialitate a heraldicii (secolele XIV-XVII) le era caracteristică o viziune predominant astrologică și alegorică. Prima lucrare de heraldică a fost scrisă de juristul italian Bartolus de Sassoferrato¹¹ (1314-1357) și se intitulează *Tractatus de Insigniis et Armis*, operă care se ocupă în principal de aspectele legale ale heraldicii. Printre celelalte opere semnificative se pot aminti lucrările lui Jean Courtois (*Le blason des Couleurs*, 1414), Clément Prinseault (*Traité du blason*, 1465), respectiv Bartholomeus Cassaneus (*Catalogus gloriae mundi*, 1529).¹² Secolele XVII-XVIII deja abundă în lucrări care discută subiecte heraldice, conform unui sistem bine definit. Silvester Petra Sancta (*De Symbolis heroicis*, 1634) este primul autor care dezvoltă un sistem nou, folosit la analizarea blazoanelor, și acordă importanță deosebită izvoarelor istorice.

La alcătuirea cărții sale, Pápai Páriz folosește mai multe surse. Prin trimiterile bibliografice frecvente, el dă dovadă de cunoștințe solide de teologie, istorie și etnografie. Se inspiră, în principal, din enciclopedia lui Hoffman¹³ și din lucrările lui Spener.¹⁴ Influențat de aceștia, își redactează lucrarea conform regulilor heraldicii axiomatice.¹⁵

¹⁰ Nyulásziné-Straub Éva, *Öt évszázad címerei* [Blazoanele a cinci secole], Szekszárd, Babits kiadó, 1999, 16 p.

¹¹ <http://www.heraldica.org/topics/bartolo.htm>

¹² Bárczay Oszkár, *A heraldika kézikönyve* [Manual de heraldică], Budapest, MTA, 1897, 488 p. În continuare, Bárczay, *A heraldika kézikönyve*...

¹³ Johann Jacob Hoffmann, *Lexikon universale historico-, geografico-, chronologico-, ... philologicum*, Basileae, 1677 (două volume).

¹⁴ Philipp Jacob Spener, (1635-1705) teolog german, cel mai mare specialist al heraldicii din secolul al XVII-lea. Dezvoltă un sistem științific de descriere a blazoanelor; este fondatorul heraldicii științifice. Operele sale principale sunt *Historia insignium illustrium* (Frankfurt, 1680) și *Insignium theoria* (Frankfurt, 1690). Bárczay, *A heraldika kézikönyve*, p. 495-498.

¹⁵ Heraldica axiomatică folosește un sistem strict și punctual în descrierea obiectului studiului, în cazul de față, a blazonului.

În pofida caracterului bine documentat, volumul *Ars heraldica* nu stârnește interesul publicului maghiar pentru știința și literatura heraldică. Din secolul următor (al XVIII-lea), numai doi savanți editează cărți în domeniu. Martin Schmeizel - autor german născut în Ungaria - publică două lucrări care se leagă de heraldică, *Dissertatio de natura et indole Artis Heraldica e Rectore magnificentissimo, serenissimo Principe ac domino domino Guilielmo Henrico etc.*, publicată la Jena, în 1722, respectiv *Einleitung zur Wappen-Lehr*, tipărită tot la Jena, un an mai târziu.¹⁶ În 1766, la Viena este publicată cartea lui Palma Károly Ferenc,¹⁷ intitulată *Heraldica e Regni Hungariae Specimen*. Primul text scris în limba maghiară se leagă de numele lui István Nyíry, care publică câteva pagini de literatură heraldică în volumul al doilea al cărții *A tudományok öszvevése* [Totalitatea științelor] (1823-1831).¹⁸

Structura cărții

Enciclopedismul caracteristic epocii se manifestă nu numai în activitatea lui Pápai Páriz Ferenc, ci și în tematica variată cuprinsă în volum. *Ars heraldica* se compune din 16 capitole,¹⁹ din care - în pofida așteptărilor sugerate de titlu - numai trei discută probleme legate de heraldică sau blazoane. Dedică câte un capitol privilegiilor regale (*De Majestate*), demnităților (*De Dignitatibus*), familiilor (*De Familiis*), numelor (*De Nominibus*). Alte capitole pun în discuție titluri (*De Titulis*), moduri de adresare (*De Reverentiis*), ranguri (*De Praecedentiis*), caracteristici fizice moștenite (*De Inhaerentibus Corpori*), veșminte (*De Vestibus*), coroane (*De Coronis*), inele (*De Annulis*), ornamente și bijuterii (*De Pensilibus Instrumentis* și *De Manualibus Ornamentis*), blazoane (*De Insignibus*, cu cinci subcapitole), principalele simboluri

¹⁶ Bárczay, *A heraldika kézikönyve...*, p. 507.

¹⁷ Palma Károly Ferenc (1735-1787), episcop, capelan regal, profesor la Theresianum din Viena, s-a ocupat și de istoriografie. *Új magyar irodalmi lexikon*, P - Zs [Noua enciclopedie literară maghiară, P - Zs], editor Péter László, Budapest, Akadémiai kiadó, 2000.

¹⁸ Bárczay, *A heraldika kézikönyve...*, p. 507.

¹⁹ Cuprinsul enumeră numai 15 capitole, ultima parte - care discută despre modul de întrebuințare a blazoanelor - nefiind menționată.

heraldice (*De Praecipuis Insignium Exemplis*), respectiv modul de folosire a blazoanelor (*De Vario Insignium Usu*).

La prima vedere, cititorul are impresia că majoritatea temelor enumerate nu au legătură directă cu heraldica, fiind mai degrabă subiecte de politologie, arhondologie, genealogie și de alte științe auxiliare ale istoriei. În epoca lui Pápai Páriz însă, limitele heraldicii nu au fost delimitate încă;²⁰ totodată, titlurile, legăturile de familie, bijuteriile și costumele sunt ornamente care îi împodobesc pe purtătorii lor, respectiv pe clasa nobiliară, cel puțin în același mod ca și blazonul. Având în vedere aceste constatări, respectiv scopul autorului, este de înțeles asocierea temelor cuprinse în volum.

Cartea începe cu dedicația, unde profesorul definește scopul lucrării sale. Cu ajutorul unei serii semnificative de date (subiecte juridice, tradiții, mod de viață etc.), dorește să informeze nobilimea transilvăneană despre obiceiurile „vestulului civilizat.” O altă intenție al lui Pápai Páriz era de a satisface interesul stârnit de *Diploma Leopoldină* față de instituțiile și obiceiurile din Austria.²¹ Cartea îi este dedicată lui Apor István, sperând că prin ajutorul acestuia, opera va ajunge și la ceilalți membrii ai nobilimii, și astfel simbolurile caselor nobiliare transilvănene se vor trezi din liniștea de dinainte, pentru a răspândi faptele mărețe ale strămoșilor.²²

Primul capitol începe cu definirea termenului de *majestas*. Domnitorul, reprezentând puterea absolută în societatea feudală, dispune de diverse regalii (drepturi ale suveranului). În această parte se găsește prima referire la Transilvania, deoarece autorul amintește că, în unele state (printre care și în Transilvania), regaliile sunt acordate unei singure persoane, însă cu condiția respectării legilor fundamentale ale țării.²³ Un asemenea privilegiu al suveranului („*al împăratului roman*”) este dreptul de

²⁰ Dézsi, Pápai Páriz, <http://mek.oszk.hu/05600/05604/html/>

²¹ *Ibidem*.

²² *Nè posthac pictae Illustrium Domorum Transilvanicarum Tabulae mutæ ampliùs sed loquaces enarrent merita Majorum*, în *Ars Heraldica*, [p. 9]

²³ *Diploma Leopoldină* a menținut toate legile Transilvaniei, în afara așa-numitului *jus resistendi*.

a numi regi, principii, conți, baroni și nobili.²⁴ În acest capitol nu se menționează acest fapt, dar dreptul de a emite un blazon, care - pe lângă acordarea titlului de nobil și a altor ranguri - juca un rol important în politica socială a dinastiei Habsburg, este totodată un asemenea privilegiu regal.

Despre diversele demnități laice și religioase scrie destul de detaliat, menționându-le în ordinea importanței lor, subliniind caracteristicile specifice anumitor regiuni.

Următoarele capitole pun în discuție diferite probleme legate de genealogie și arhondologie. Subiectele de genealogie (familii, nume, caracteristici fizice moștenite) sunt tratate detaliat; autorul descrie aspectele legale ale descendenței, gradele de rudenie, tradițiile diferitelor epoci și regiuni legate de nume, respectiv caracteristicile fizice tipice locuitorilor anumitor regiuni. În capitolul despre nume găsim o altă referire la obiceiuri, autorul subliniind faptul că menționarea prenumelui în fața numelui este o particularitate maghiară. În sfera arhondologiei se încadrează următoarele subiecte: titluri, moduri de adresare și ranguri. Pe când numele se foloseau la deosebirea individului, titlurile și rangurile aveau rolul de a-i diferenția pe nobili și demnitari.²⁵

Diversele ornamente care îi împodobesc pe nobili (veșminte, coroane, inele, bijuterii și arme) sunt descrise în cinci capitole. Partea despre costume are mai degrabă caracter informativ, deoarece e puțin probabil că Pápai Páriz dorea să ofere ca model de urmat nobilimii din Transilvania nuditatea tradițională din Etiopia. Adună o cantitate semnificativă de informație etnografică despre majoritatea regiunilor lumii cunoscute în acea vreme. Scriind despre coroane și inele, evidențiind exemplele cele mai cunoscute (printre care și coroana lui Sf. Ștefan, rege al Ungariei), el și încearcă prezentarea dezvoltării formei acestor obiecte. Sunt înșiruite o serie întregă de lanțuri, cruci, săbii, sceptre și alte însemne ale puterii, cu scopul de a-și informa conașionalii despre diferitele simboluri folosite în toată Europa.

²⁴ *Sic Imperator Romanus habet jus creandi Reges Principes, Comites, Barones, Nobiles*, în *Ars Heraldica*, p. 3.

²⁵ Deák Farkas, *Az első magyar címertan* [Prima heraldică maghiară], în *Turul*, nr. 3, 1883, p. 107. În continuare, Deák, *Magyar címertan....*

Ultimele trei capitole discută despre blazoane, despre părțile componente, respectiv modurile de reprezentare și de folosire ale acestora. Aceste capitole deja se leagă de arta și știința heraldicii menționate în titlu.

Simbolul heraldic se compune din mai multe părți: scutul, coiful, lambrechinii și figurile heraldice. Partea cea mai importantă a blazonului este scutul; Pápai Páriz însuși este de acord cu această idee, de aceea începe descrierea blazoanelor cu prezentarea acestui component. Conformându-se teoriei vremii,²⁶ potrivit căreia blazoanele au origini²⁷ biblice, discută despre diversele tipuri de scuturi la modă pe parcursul secolelor, respectiv despre partițiunile și compoziția lor.

Următoarea componentă a blazonului - în ordinea importanței - este coiful (*galea*). Simbolul vitejiei militare, devine parte a blazonului din secolul al XIV-lea, la începutul numai nobilii având dreptul de a-și decora stemele cu asemenea podoabe.²⁸ Ne este oferită o imagine despre dezvoltarea istorică și rolul coifului, respectiv despre modelele deschise și închise folosite în vremea lui Pápai Páriz. Creștetul (*crista*) este menționat numai ca parte auxiliară a coifului.

Lambrechinele își au originea în bucățile de textile purtate sub coif, cu care cavalerii încercau să amortizeze șocul cauzat de loviturile primite²⁹ sau să încălzească coiful. Fiind parte auxiliară a coifului, odată cu acesta, și lambrechinele devin componente ale blazonului. Privilegiul de a purta

²⁶ Potrivit concepției secolului al XVII-lea, patriarhul Iacob a fost cel care a inventat stemele, el fiind primul care - pentru a putea fi deosebite - a decorat casele copiilor lui cu astfel de decorații. Deák, *Magyar címertan...*, p. 109.

²⁷ Originea stemelor, respectiv perioada începerii folosirii lor, sunt subiecte controversate printre heraldici. Anumiți specialiști sunt de părere că scuturile medievale se înrudesc cu cele reprezentate pe vasele antice sau cu anumite simboluri militare. Alții cred că obiceiul folosirii unui blazon provine din epoca cruciadelor, preluat de la musulmani. Potrivit cercetărilor recente, răspândirea stemelor are origini militare, astfel fiind posibilă identificarea cavalerilor pe câmpul de luptă de către companionii lor. Fox-Davies, Arthur Charles, *Complete Guide to Heraldry*, Ware, Wordsworth Editions, 1993, p. 1-2; Bertényi Iván, *Új magyar címertan*, Budapeșt, Editura Maecenas, 1993, p. 11-12.

²⁸ Bárczay, *op. cit.*, p. 178.

²⁹ Marcel Sturdza-Săucești, *Heraldica. Tratat tehnic*, București, Editura Științifică, 1974, p. 113.

lambrechine sfâșiate - ca și dreptul de a reprezenta coifuri deschise pe blazon - îi revenea numai vechii nobilimii, noua nobilime avea dreptul la stofe întregi sau panglici.

Smalțurile heraldice puteau fi de două feluri, potrivit savantului din Aiud: culori și metale (aur și argint), blănurile nefiind menționate.³⁰ Tot în acest capitol subliniază și regula de bază a heraldicii, potrivit căreia este interzisă punerea unei culori peste o altă culoare, respectiv a unui metal peste un alt metal.³¹ Tot în legătură cu acest subiect, prezintă semnificația simbolică atribuită fiecăruia, dar atenția sa se extinde și asupra anumitor probleme practice, cum ar fi, de exemplu, prezentarea semnelor convenționale folosite pentru reprezentarea smalțurilor. Simbolismul legat de culori nu avea importanță numai în heraldică, deoarece autorul descrie, totodată, câteva curiozități bibliofile legate de cromatică. În biblioteca regală din Berlin, copertele cărților erau colorate în funcție de tema lor; de exemplu, cărțile de teologie aveau coperte albastre, această culoare fiind simbolul cerului; lucrările de jurisprudență - cu roșu, care era simbolul judecății și puterii executive; medicina cu verde, pentru că medicamentele erau confecționate din plante, politologia cu purpură (aluzie la mantia împăratului), iar matematica cu auriu, sugerând legătura cu strălucirea aurie a stelelor și a instrumentelor matematico-astronomice.³²

Diversele imagini care apar pe blazoane se numesc figuri heraldice. Orice imagine ce putea fi pictată avea șansa de a deveni figură heraldică. Găsim exemple pentru cele mai renumite steme europene, cum ar fi acvila bicefală a Imperiului romano-german sau crinul Angevin, dar sunt prezentate totodată și blazoanele familiilor transilvănene mai importante

³⁰ Această omitere poate fi explicată prin faptul că blănurile nu erau tipice pentru blazoanele maghiare. *Ibidem*, p. 58.

³¹ *Color colorum non potest superstrui; nec metallum debet induci metallum: quae perpetua est regula Heraldicorum*, în *Ars Heraldica*, p. 168.

³² *Theologorum Libri Cæruleo notati omnes, utpote quorum est cœlestia meditari; Jurisconsultorum, cum circa sanguinem versentur, Rubro insignes; Medici, cum maximam remediorum partem hauserint ex herbis, Viridi; politicorum Librorum classis ornata Purpureo; Mathematicorum Flavô, ad aurea sydera & varia orichalcea instrumenta notanda*, în *Ars Heraldica*, p. 171.

(Apafi, Rákóczi, Bethlen și Báthori).³³ Blazonul Ungariei este descris la rândul lui, autorul încercând să ofere o explicație pentru figurile heraldice de pe acesta.³⁴

Ultimul capitol descrie diversele moduri de întrebuințare a blazoanelor.

Pe lângă cantitatea de informație adunată, *Ars heraldica* prezintă totodată anumite lipsuri. Din opera lui Spener - izvorul său principal - se inspiră numai pe plan profesional, în structura volumului mai puțin. Nu alcătuiește un indice de loc și de nume, ceea ce ar facilita găsirea informației; textul nu este însoțit de ilustrații, astfel - în afara celor câteva blazoane descrise - nu știm care dintre blazoanele transilvănene i-au fost cunoscute. Titlul cărții nu este în armonie totală cu cuprinsul, deoarece predomină subiecte care nu se leagă în mod strict de heraldică.

În pofida lipsurilor, importanța lucrării, din punctul de vedere al istoriei științelor, este incontestabilă. Importanța sa se datorează, pe o parte, faptului că este prima lucrare de heraldică a unui autor maghiar, iar, pe de altă parte, folosind izvoarele cele mai semnificative ale epocii, reușește să ofere un orizont științific de urmat heraldicilor secolelor următoare. Pápai Páriz Ferenc nu alcătuiește un manual de heraldică în sensul strict al cuvântului, mai degrabă prezintă publicului transilvănean o lucrare cu caracter general, cu care dorește să ridice nobilimea locală la nivelul de cultură a companionilor lor din Europa de Vest.

³³ *Ita collocatos videmus Palmites Apafiorum, Rotam Rakocziorum, Grues Bethleniorum, Ungves Bathoreorum, inclitorum Transilvaniae Principum*, în *Ars Heraldica*, p. 175-176.

³⁴ Cele patru brăuri sunt prezentate ca fiind simbolurile râurilor Tisa, Dunăre, Drava și Sava.